

УДК: 94:[332.2.021.8»1918»:358.43-057.343Леонтович](045)

DOI: 10.31651/2413-8142-2023-29-Pyrih

Ruslan Pyrih

Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher, Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Pyrih, R. (2023). Minister of Land Affairs V. M. Leontovych: the final of the agrarian reform of Hetman Pavlo Skoropadskyi (october – november 1918). *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 29, 144-150. (In Ukrainian). doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Pyrih

MINISTER OF LAND AFFAIRS V. M. LEONTOVYCH: THE FINAL OF THE AGRARIAN REFORM OF HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI (OCTOBER – NOVEMBER 1918)

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the participation of the Minister of Land Affairs V. Leontovych in the implementation of the agrarian reform, his influence on its final stage.*

Scientific novelty: *for the first time, the activity of V. Leontovych as a minister of the Hetman's government was specifically investigated.*

Conclusions. *After coming to power, P. Skoropadskyi declared a broad agrarian reform based on the primacy of private property rights. In May-August, the ministry staff and the special land commission prepared a number of bills important for the reform. However, the mechanism of the purchase of land by the State Land Bank from landowners for sale to small-land peasants was not used. In the autumn of 1918, P. Skoropadskyi realized the danger of delaying the land reform. V. Leontovych, a well-known Ukrainian figure, landowner and philanthropist, became the new Minister of Land Affairs. His government activity lasted only two weeks. He was engaged in the formation of a special land meeting, which he never had time to complete. At P. Skoropadskyi's request, he submitted a plan for land reform, in which P. Skoropadskyi lost interest soon. The government approved several bills prepared by the previous ministry. However, they could no longer influence the course of land reform. The new geopolitical realities forced the hetman to seek the salvation of Ukrainian statehood on the way to the revival of Russia. The land reform has lost its meaning so much that there was no relevant ministry in the structure of the new government. In retrospect, V. Leontovych tried to somewhat hyperbolize his own role in the implementation of the land reform. Pro-hetman historiography also connects it primarily with his name, ignoring P. Skoropadskyi's authoritative unequivocal statement: «The law was developed by Kolokoltsov». V. Leontovych suffered a difficult emigrant fate and only his literary talent allowed him to earn a living.*

Keywords: *Hetmanate of P. Skoropadskyi, agrarian reform, land legislation, V. Kolokoltsov, V. Leontovych.*

Руслан Пиріг

доктор історичних наук, професор, головний

науковий співробітник, Інститут історії України НАНУ, м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5680-3871>

e-mail: ruslan_pyrih@ukr.net

Бібліографічний опис для цитування: Пиріг Р. Міністр земельних справ В. М. Леонтович: фінал аграрної реформи гетьмана Павла Скоропадського (жовтень – листопад 1918 р.). *Український селянин*. 2023. Вип. 29. С. 144-150. doi: 10.31651/2413-8142-2023-29-Pyrih

МІНІСТР ЗЕМЕЛЬНИХ СПРАВ В. М. ЛЕОНТОВИЧ: ФІНАЛ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО (ЖОВТЕНЬ – ЛИСТОПАД 1918 р.)

Анотація. *Метою дослідження є висвітлення участі міністра земельних справ В. Леонтовича в реалізації аграрної реформи, його впливу на її завершальну стадію.*

Наукова новизна: *вперше спеціально досліджено діяльність В. Леонтовича як міністра гетьманського уряду.*

Висновки. *Прийшовши до влади, П. Скоропадський задекларував проведення широкої аграрної реформи, базованої на приматі права приватної власності. У травні – серпні апарат міністерства і спеціальна земельна комісія підготували низку важливих для реформи законопроектів. Однак сам механізм купівлі Державним земельним банком земель у поміщиків для продажу малоземельним селянам не був задіяний. Восени 1918 р. П. Скоропадський усвідомив всю небезпеку затягування земельної реформи. Новим міністром земельних справ став відомий український діяч, поміщик і меценат В. Леонтович. Його урядова діяльність тривала всього два тижні. Він займався формуванням особливої земельної наради, яку так і не встиг завершити. На вимогу П. Скоропадського подав план проведення земельної реформи, до якого той незабаром втратив інтерес. Уряд схвалив кілька законопроектів, підготовлених ще попереднім міністерством. Однак на хід земельної реформи вони вплинути вже не могли. Нові геополітичні реалії змусили гетьмана шукати порятунк української державності на шляху відродження Росії. Земельна реформа настільки втратила сенс, що в структурі нового уряду профільного міністерства вже не було. В. Леонтович ретроспективно намагався децю гіперболізувати власну роль у проведенні земельної реформи. Прогетьманська історіографія також*

пов'язує її насамперед з його іменем, ігноруючи авторитетне однозначне твердження П. Скоропадського: «Закон був розроблений Колокольцевим». В. Леонтовича спіткала нелегка емігрантська доля і тільки літературний талант дозволив отримати засоби для існування.

Ключові слова: Гетьманат П. Скоропадського, аграрна реформа, земельне законодавство, В. Колокольцов, В. Леонтович.

Постановка проблеми. Земельне питання – фундаментальний чинник суспільних відносин. Намагання його розв'язати упродовж тисячоліть породжувало протистояння, міжусобиці, війни. Доба Української революції 1917-1921 рр. не стала винятком. Нерозв'язаність аграрної проблеми не тільки визначальним чином відбилася на долі українського селянства, але й самої революції.

Мета статті. Автор статті, попри чисельну історіографічну спадщину, ставить за мету дослідити маловідому та дискусійну в сучасній історіографії участь міністра земельних справ Української Держави В. Леонтовича в реалізації аграрної реформи, його впливу на її завершальну стадію.

Виклад основного матеріалу. Принципові засади аграрної політики Української Держави були сформульовані вже в першій Грамоті гетьмана П. Скоропадського. Право приватної власності «як фундаменту культури і цивілізації» відновлювалося повною мірою. Дозволявся вільний продаж-купівля землі. Містилося в грамоті й концептуальне положення майбутньої земельної реформи – «відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів»¹.

Підготовка і проведення аграрної реформи покладалася на міністерство земельних справ, яке очолив Василь Колокольцов – учений агроном, відомий земський діяч, великий землевласник, меценат. Гетьман відзначав, що він не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу².

Міністерство стало базою функціонування державної комісії з вироблення проєктів земельної реформи. Головою комісії був міністр, до неї входили представники різних відомств, учені-аграрники, посланці корпоративних об'єднань, політичних партій. Сам В. Колокольцов, заступник міністра В. Брунст і директор департаменту землеробства О. Афанасенко стали координаторами розробки

законопроектів, які у сукупності мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Вже 27 травня гетьманом був затверджений закон «Про право на врожай 1918 року на території Української Держави». Цей акт встановлював, що право на врожай озими, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. 14 червня 1918 р. був затверджений закон «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями»³. Закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу - не більше 25 десятин.

6 липня уряд ухвалив законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій. Встановлювався піврічний термін задоволення претензій землевласників до селян. Ця норма закону унеможливила в 1918 р. ведення операцій з продажу земель поміщиками, а фактично блокувала саму реформу⁴.

Усвідомлюючи можливі наслідки від неотримання врожаю для внутрішнього становища держави і для взаємин з союзниками, Рада Міністрів у середині липня ухвалила закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави». Міністерство було явним рекордсменом за кількістю поданих законопроектів. Його зусиллями поволі заповнювалися лакуни у правовому полі майбутньої земельної реформи. Однак, не вистачало головної ланки – імперативного закону щодо продажу поміщиками землі Державному земельному банку. На це не вистачило політичної волі ні в гетьмана, ні в уряду. За цих умов В. Колокольцов зневірився у можливостях проведення задекларованих аграрних перетворень в Україні.

Новий імпульс уваги П. Скоропадського до проблем земельної з'явився після офіційного візиту до Німеччини у вересні 1918 р. Під час зустрічі імператор Вільгельм II шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів:

1 Державний вістник. 1918. 16 травня.

2 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 162, 170.

3 Державний вістник. 1918. 16 червня.

4 ЦДАВО України. Ф.1064. Оп.1. Спр.13. Арк.61.

«У нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи»⁵.

Після повернення з Німеччини П. Скоропадський усвідомив усю небезпеку подальшого затягування аграрної реформи. При формуванні нового складу уряду на початку жовтня гетьман дійшов думки про необхідність заміни міністра земельних справ. Пошук відповідної кандидатури виявився досить складним. Голова УНС В. Винниченко вмовив взяти цей портфель В. Леонтовича – відомого українського діяча, письменника, видавця, мецената, поміщика і цукрозаводчика⁶. При зустрічі з ним прем'єр Ф. Лизогуб наголосив, що «головним завданням має бути вироблення проекту аграрної реформи та переведення в життя тих земельних законів, які будуть ухвалені»⁷.

В. Леонтович був затверджений міністром у ніч на 25 жовтня і пробув на посаді формально три, а фактично – два тижні. Майже ніяких кадрових змін в апараті міністерства він не проводив. Заступником глави Мінземсправ залишився В. Брунст, який від початку займався питаннями роботи комісії з проведення земельної реформи і координував профільні законодавчі напрацювання.

Зусилля В. Колокольцова з проведення земельної реформи В. Леонтович оцінював негативно: «В паперах міністерства я не знайшов нічого, що вказувало б на підготовку земельної реформи, або хоч би на те, що збиралися матеріали, відбувалися засідання тощо»⁸. Такі оцінки з боку В. Леонтовича були свідомим відступом від дійсного стану справ із проведенням аграрної реформи. Він неприязно ставився до В. Колокольцова – відомого в Росії земського діяча, близького до імператорської родини, хрещеного батька царевича Олексія, і вдався до приниження його внеску у законодавче забезпечення земельної реформи. Новий міністр добре знав, що за травень-жовтень очолювана В. Колокольцовим комісія підготувала, Рада Міністрів схвалила, а гетьман підписав цілу низку законів, які й склали окремі елементи проведення земельної реформи.

Сформувавши уряд, 29 жовтня гетьман звернувся до громадян України з спеціальною грамотою, в якій підвів основні здобутки піврічного функціонування Гетьманату і виклав основні завдання державного будівництва. Головне місце в документі відведено земельній реформі. З цією метою П. Скоропадський пропонував скликати особливу нараду під його головуванням, основним завданням якої стане вироблення аграрного закону на засадах, проголошених в інавгураційній грамоті від 29 квітня. Зокрема, це створення Державного земельного фонду за рахунок земель скарбових, церковних і частини приватних власників. При цьому важливо не допустити порушення інтересів приватних осіб, оплатити по належній оцінці все їх майно. Метою реформи має бути постачання через продаж землі малоземельним хліборобам України й утворення дрібних, але міцних, селянських і козацьких господарств. Наголошувалося, що ці заходи не повинні завдати шкоди цукровій промисловості – головному джерелу багатства України і не понизити загальну продуктивність і культуру сільського господарства. Йшлося також про розробку супутніх законопроектів, пов'язаних з сільгоспвиробництвом, меліорацією, використанням надр тощо⁹.

У кінці жовтня відбулася перша робоча зустріч В. Леонтовича з П. Скоропадським. За спогадами самого міністра, гетьман вимагав «виготовити програму і навіть законопроект реформи так скоро, що Міністерство не в силі було того зробити». А потім нагадував про необхідність прискорення підготовки документів. Але, коли через два тижні В. Леонтович приніс законопроект, то він залишив його у себе, так і не розглянувши. «Дякуючи цьому, – стверджував пізніше В. Леонтович, – програма аграрної реформи і не була на розгляді міністерства (уряду – Р. П.) за той час, коли я там був»¹⁰.

В. Леонтович застав нову земельну комісію у стадії формування. У протоколах засідань уряду вона має назву «Особое соещение по земельной реформе». Склад її був досить численним і розмаїтим. До неї

5 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 276.

6 Енциклопедія українознавства. Т.4. К., 1996. С.1285; Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. К., 1998. С.215-216; Стрельський Г. Леонтович Володимир Миколайович / Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник. Вип. 2. Ч. 2. К., 2003. С. 232; Новітня історія Полтавщини (І половина ХХ ст.). Полтава, 2005. С.72; Енциклопедія історії України. Т.6. К., 2009; Леонтович О. Володимир Леонтович — письменник і меценат. *Пам'ятки України*. 2012. № 8. С. 22.

7 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С. 211. Видання побачило світ стараннями нащадків В. Леонтовича, зокрема онуки Олени.

8 Там само. С. 213.

9 *Державний вістник*. 1918. 2 листопада.

10 Гетман П. П. Скоропадський. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.835.

входили представники гетьмана, голови Ради Міністрів, міністри та представники міністерств і відомств, посланці Союзу земельних власників, ПРОТОФІСу, близько 50 вчених, аграрії-практики. Навіть митрополит Антоній (Храповицький) висловив бажання направити свого представника. На засіданнях Ради Міністрів періодично йшлося про зміни у складі особливої земельної наради¹¹.

Міністерство земельних справ ще за часів В. Колокольцова підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше переконали П. Скоропадського в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні і можливість забезпечення землею лише малоземельних селян. При цьому він наголошував, що «треба мати на меті – державу, а не жалюгідну сентиментальність»¹². Тобто, про безземельних селян не йшлося.

Журнали засідань другої каденції Ради Міністрів фіксують недостатню активність міністра В. Леонтовича. При складанні тижневого (1- 6 листопада) порядку денного він не запропонував для розгляду жодного профільного питання. Очевидно, він намагався «утрясти» склад та регламентувати діяльність земельної комісії, яку так і не міг зібрати. Тільки 11 листопада за його поданням уряд погодив проект положення про Особливу нараду з земельної реформи. Цього ж дня кабінетом міністрів був схвалений законопроект про покладання на орендарів сплати податків за орендовану земельну власність у 1918–1919 рр., який мав покласти край давній суперечці між власниками і орендарями у справі оподаткування¹³.

13 листопада В. Леонтович провів через уряд важливий закон про порядок продажу за посередництвом Державного земельного банку казенних оброчних статей та про передачу банком земельних ділянок у власність держави. Фактично йшлося про один з механізмів регулювання продажу банком землі дрібним власникам і забезпечення інтересів держави у збереженні так званих культурних господарств – цукрових плантацій, насінневих станцій, пасовиськ конезаводів тощо¹⁴.

Закон пройшов процедуру затвердження гетьманом, але був оприлюднений в офіційному урядовому органі лише 4 грудня, коли

вже новому кабінетові міністрів С. Гербеля було не до земельної реформи. Однак й без того цей правовий акт був приречений на функціональну недієздатність. Адже фактично у розпорядженні Державного земельного банку не було достатнього фонду земельної власності для продажу селянам. Ні у П. Скоропадського, ні у Ф. Лизогуба свого часу не вистачило політичної волі знайти важелі примусу поміщиків до продажу землі Державному земельному банку, а ринкові економічні стимулятори не були вироблені. Хоч вже в еміграції сотні поміщиків, залишившись без засобів до існування, дуже жалкували, що не продали тоді свої маєтності. До них належали й два гетьманські міністри - землевласники – В. Колокольцов і В. Леонтович.

В. Леонтович був добре поінформований про наростання внутрішньоурядової кризи у зв'язку з призначенням лідерами УНС на 17 листопада скликання Національного конгресу та заборону його проведення главою МВС В. Рейнботом. 12 листопада В. Леонтович разом з іншими міністрами – членами української групи був на зустрічі з лідерами УНС В. Винниченком, М. Шаповалом та М. Кушніром, де вирішили домагатися відміни заборони конгресу. Цього ж дня В. Леонтович і міністр юстиції А. В'язлов відвідали гетьмана, але не змогли його переконати. Наступного дня міністр освіти П. Стебницький і міністр шляхів сполучень Б. Бутенко також умовляли П. Скоропадського зняти заборону конгресу, але безуспішно.

14 листопада ця проблема гостро поставила на засіданні уряду. Від імені української групи міністр праці М. Славінський категорично вимагав зняти заборону на проведення Національного конгресу. При голосуванні сім міністрів підтримали відміну заборони конгресу, а 8 – були проти. На той час прем'єр Ф. Лизогуб за дорученням гетьмана виїхав до Криму, а головував міністр фінансів А. Ржепецький. Він пішов до гетьмана доповісти про фактичний розкол в уряді. Повернувшись о 3-тій годині ночі, він оголосив про рішення глави держави відправити кабінет міністрів у відставку¹⁵. В. Леонтович не знав, що цієї ночі два відомих російських правники і українські сенатори І. Кістяковський і С. Завадський вже завершили підготовку тексту федераційної грамоти гетьмана. Одночасно

11 ЦДАВО України. Ф.1061. Оп.3. Спр.6. Арк. 2-4; Спр.7. Арк. 53-62.

12 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 285-286.

13 ЦДАВО України. Ф.1061. Оп.1. Спр.7. Арк. 38 зв.

14 *Державний вістник*. 1918. 4 грудня.

15 ЦДАВО України. Ф.1064. Оп.1. Спр.7. Арк.44.

С. Гербель формував новий склад уряду, в якому не було жодного проукраїнського діяча, та й Мінземсправ в структурі нового кабінету вже не виявилось.

В. Леонтович повернувся до звичного життя, хоч оголошене Директорією антигетьманське повстання внесло чималі тривоги в середовище столичного українського політикуму. Саме до авторитетного В. Леонтовича на початку грудня звернулися довірені особи П. Скоропадського М. Устимович і П. Дорошенко з проханням скласти список українського уряду, який би міг постати в час приходу військ Антанти, і примирити Директорію з гетьманом. Навіть напередодні взяття Києва військами повстанців В. Леонтович погоджувався виїхати до Директорії з посередницькою місією, однак гарантій такої поїздки вже ніхто дати не міг¹⁶.

Після падіння Гетьманату В. Леонтович залишався у Києві. Особливих побоювань репресій з боку республіканської влади у нього не було, адже його тривале і сумлінне служіння українській справі було незаперечним. Крім того, Директорія ухвалила заарештувати лише членів останнього гетьманського кабінету, очолюваного С. Гербелем. 17 січня В. Леонтович як свідок був допитаний членом Верховної слідчої комісії сенатором Г. Шияновим. Він детально розповів про обставини свого приходу до уряду, про контакти з гетьманом щодо проведення земельної реформи. Наголосив, що після зустрічі із донським отаманом П. Красновим на початку листопада П. Скоропадський втратив інтерес до реформи і обстоював необхідність об'єднання з Доном для спільної боротьби проти більшовиків¹⁷.

Про свою участь у реалізації земельної реформи В. Леонтович заявив: «Аграрний проект, який вироблявся до мого заступлення у міністерство, не був викінчений та, на мою думку, був дуже вузький. Він обмежував примусове відчуження одрізками, вигонами та почасті протягом довгих років орендованими селянами землями». Це була цілком об'єктивна оцінка стану земельної реформи, зроблена екс-міністром майже відразу після відставки, – законодавчо реформа не завершена, не створений і достатній земельний фонд для продажу малоземельним селянам¹⁸.

Вже в еміграції свою урядову діяльність, В. Леонтович подає дещо по-іншому: «За цей час я склав підписаний гетьманом та виголошений, але ніколи не здеталізований і не переведений у життя кабінетом міністрів план проведення аграрної реформи»¹⁹. Навряд чи П. Скоропадський підписував документ такого жанру, як план, адже глава держави затверджував лише законопроекти, схвалені урядом. Жодного документального підтвердження цьому не виявлено. Очевидні розбіжності у свідченнях В. Леонтовича зумовлені намаганнями вже ретроспективно в еміграції подати більш вагомою свою роль як міністра земельних справ.

Оцінюючи спроби проведення земельної реформи в добу Української Держави, П. Скоропадський у спогадах стверджував: «Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні»²⁰. На наш погляд, гетьман надто оптимістично оцінював тогочасну можливість реалізації свого головного дітища. Для завершення земельної реформи не вистачало одного з визначальних складників – відчуженої у поміщиків через Державний земельний банк земельної власності, яка б склала ресурси для продажу малоземельним селянам. На той час під великим сумнівом було й бажання самих селян купувати землю у держави, чиї терени вже були охоплені вогнем повстань.

У сучасній українській літературі переважає думка, висловлена Д. Дорошенком ще при житті В. Леонтовича, що саме йому належить підготовка проекту земельної реформи, яку затвердив гетьман, але не провела Рада Міністрів. Загалом об'єктивний, але все ж україноцентричний історик Д. Дорошенко спробував пальму першості у розробці земельної реформи віддати не В. Колокольцову – «истинно русскому человеку», кумові царя Миколи II і денікінському міністру, а ближчому по духу і заслугам перед українством В. Леонтовичу²¹.

Відповідь на це запитання знаходимо в ідеолога аграрної реформи і особи найбільш зацікавленої у її проведенні, – гетьмана П. Скоропадського: «Українські партії приписують цей закон Леонтовичу; це неправда. Закон був розроблений Колокольцевим. Я дуже

16 Чикаленко С. Щоденник. Т.ІІ. К., 2004. С.185-187.

17 Гетман П. П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Москва, 2014. С.835.

18 Там само. С. 836.

19 *День*. 2006. 31 березня.

20 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С. 287.

21 Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле(1914-1920 рр.). К., 2007. С. 337.

поважав і того, і другого, але для встановлення істини мушу сказати, хто дійсний автор цього складного закону»²².

Взимку 1919 р. із наближенням до Києва більшовицьких військ В. Леонтович як уповноважений Українського Червоного Хреста виїхав до Одеси. Потім повернувся до Києва і навіть якийсь час працював в одній з радянських установ: «Узяв я тоді службу невеликим урядовцем у совнархозі по агрономічному відділу, де мені було доручено складати популярні агрономічні брошури українською мовою»²³. У квітні 1919 р. у Рівному в останній день роботи уряду С. Остапенка міністр закордонних справ К. Мацієвич зробив спробу якимось чином працевлаштувати В. Леонтовича. Він запропонував призначити його представником України при Центрі об'єднаних сибірських організацій, який опікувався евакуацією сибіряків²⁴. Чи було це прохання Володимира Миколайовича, чи прояв турботи прихильного до нього міністра – невідомо.

За часів денікінщини В. Леонтович перебував у своєму маєтку під Ромоданом. Складні перипетії його поневірянь по шляху на Дон через Харків, Ростов, Катеринодар він яскраво описав у своїх «Споминах утікача». Потім родина Леонтовичів опинилася в Туапсе, донька захворіла на тиф, сина і зятя мобілізували до Білої армії. У 1920 р. з дружиною і донькою виїхав до Криму, а звідти – в еміграцію^{25,26}.

Колись багатий поміщик, меценат, авторитетний громадський діяч опинився на чужині без засобів існування. У травні 1921 р. Є. Чикаленко так описував становище В. Леонтовича: «Не дай Бог дожитися до такого стану, як дожився В. М. Леонтович: він служить ключником та конторщиком в маленькому кооперативному господарстві в Болгарії коло Софії, а донька служить кельнершою... Просто аж душа перевертається. А до того ж Денікін мобілізував його єдиного сина і зятя, вони десь пропали; нема вістей вже два роки»²⁷.

Потім сім'я Леонтовичів намагалася влаштуватися у Сербії, Німеччині і нарешті оселилася у Празі. Володимир Миколайович очолював Товариство імені Святого Володи-

мира, друкувався у часописах «Українське слово», «Тризуб», «Неділя». Читав лекції з історії української церкви. Належність до кола гетьманських міністрів вважав причиною своїх поневірянь у 1919–1920 рр. в Україні та на півдні Росії. З цим пов'язував й власне становище серед українських емігрантів: «Довелося мені не раз відчувати на собі вороже відношення більшості земляків, і се й примусило мене стояти і жити осторонь од українського громадянства на еміграції»²⁸. Помер В. М. Леонтович у грудні 1933 р. в Празі. Похований на Ольшанському кладовищі.

Висновки. Підготовка і проведення аграрної реформи, базованої на приматі права приватної власності, були фундаментальним завданням державного будівництва Гетьманату Павла Скоропадського. Центром напрацювання законодавчого підґрунтя ліберальних перетворень у сфері земельних відносин стало міністерство земельних справ, очолюване відомим земським діячем, поміщиком і меценатом В. Колокольцевим. У травні – серпні апарат міністерства і спеціальна земельна комісія підготували низку важливих для реформи законопроектів. Однак сам механізм купівлі Державним земельним банком земель у поміщиків для продажу малоземельним селянам не був задіяний. Реформа зайшла в глухий кут.

Після доволі успішного державного візиту до Німеччини П. Скоропадський усвідомив всю небезпеку затягування земельної реформи. У новому уряді посаду міністра земельних справ обійняв відомий український діяч, поміщик і меценат В. Леонтович. Фактично його урядова діяльність тривала всього два тижні. Підготовку реформи своїм попередником оцінював несхвально, не без підстав вказуючи на вузькість ресурсної земельної бази для реалізації селянам. Займався формуванням особливої земельної наради, яку так і не встиг завершити. На вимогу П. Скоропадського подав план проведення земельної реформи, до якого той в умовах загроз існуванню Гетьманату втратив інтерес.

В останні дні роботи уряду за поданням В. Леонтовича було схвалено кілька законопроектів, підготовлених ще попереднім

22 Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. Київ-Філадельфія, 1995. С.282-283.

23 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С.226.

24 Директорія. Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918-1920. Документи і матеріали у 2-х томах. Т.І. К., 2006. С.296.

25 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С.219-284.

26 Чикаленко С. Щоденник. Т. II. К., 2004. С.244.

27 Там само.

28 Леонтович В. Зібрання творів у 4-х томах. К., 2004-2006. Т.3. С.9.

міністерством. Однак на хід земельної реформи вони вплинути вже не могли. Поразка Німеччини у Світовій війні поставила перед гетьманом серйозні виклики, змусила шукати порятунку української державності на шляху відродження Росії. Земельна реформа настільки втратила сенс, що в структурі нового уряду профільного міністерства вже не було.

В. Леонтович ретроспективно намагався дещо перебільшити власну роль у проведенні земельної реформи. Прогетьманська історіографія також земельну реформу пов'язує насамперед з міністром В. Леонтовичем, ігно-

руючи авторитетне і однозначне твердження П. Скоропадського: «Закон був розроблений Колокольцевим»²⁹.

Геополітичні умови кінця Світової війни унеможливили не тільки проведення аграрної реформи, але й існування самої Української Держави. В. Леонтовича – успішного землевласника та підприємця спіткала нелегка доля втікача від більшовицького режиму і тільки літературний талант дозволив отримати засоби для існування. Хоч одіум гетьманського міністра продовжував тяжіти над ним в українському емігрантському середовищі.

29 Скоропадський П. Спогади. С.283.

References:

1. Bilousko O. (Ed.) (2005). *Novitnia istoriia Poltavshchyny (I polovyna XX stolittia)*. [Recent history of Poltava region]. [The first half of the 20th century]. Poltava. [in Ukrainian].
2. Chykalenko, Ye. (2004). *Shchodennyk (1918-1919)*. [Diary (1918-1919)]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Doroshenko, D. (2007). *Moi spomyny pro nedavnie mynule (1914-1920 rr.)*. [My memories of the recent past (1914-1920)] Kyiv. [in Ukrainian].
4. Kubiiovych, V. (Ed.) (1994). *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna*. [Encyclopedia of Ukrainian studies: Dictionary part], 4. Lviv. [in Ukrainian].
5. Leontovych, O. (2012). *Volodymyr Leontovych – pysmennyk i metsenat* [Volodymyr Leontovych is a writer and philanthropist]. *Pamiatky Ukrainy*. [Monuments of Ukraine], 8, 14-25. [in Ukrainian].
6. Leontovych, V. (2005). *Zibrannia tvoriv*. [Collection of works], 3. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Skoropadskyi, P. (1995). *Spohady*. [Memoirs]. Kyiv; Filadelfia. [in Russian].
8. Smolii, V. (Ed.). (2009). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* [Encyclopedia of the history of Ukraine], 6. Kyiv. [in Ukrainian].
9. *Ukrainski istoriky XX stolittia: Biobibliohrafichniy dovidnyk [Ukrainian historians of the 20th century: Biobibliographic reference]*. (2009), 2, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Verstiuk, V. & Ostashko, T. (1998). *Diiachi Ukrinskoï Tsentralnoi Rady. Biohrafichniy dovidnyk*. [Members of the Ukrainian Central Council. Biographical directory]. Kyiv. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 12.04.2023

Схвалено до друку / Accepted: 21.05.2023